

Sam-vettet och ett vidgat "vi"

DJUR OCH NATUR I SARA LIDMANS
FÖRFATTARSKAP

I Sara Lidmans författarskap vimlar det av djur. Tornseglare, hästar, tranor, kor, hermeliner, älgar, grisar, katter, vargar, björnar – och alltid i betydelsebärande, mångbottnade och ofta moraliskt komplicerade relationer till människor. I Lidmans tredje roman, som heter just *Regnspiran* (1958), får tornseglaren, som i folkmun kallas regnspiran uppe i Västerbotten, utgöra ett slags stämningssättare och existentiellt ledmotiv:

[Egron] hörde regnspiran för första gången det året och skyndade sig att säga ja så det ska bli regn. Den kom med ett annat budskap, ett man inte vågade släppa till sig för i vardagslag, därför sa man att denna fågel spådde regn.

Och mannens genmäle förslog inte, de ödsliga drillarna fortsatte att tala om annat än regn. Och han måste tro att det var denna fågel som var med och frestade Adam den där gången. Det var den osaliga regnspiran, som klagade utanför paradiset portar. Det var regnspiran som störde Adams vila i Gud genom att sjunga om det dödsdömda jordelivet så att Adam blev sjuk av längtan att få pröva det.

Tornseglarens sång påminner den buttra och bokstavstroende Egron om jordelivets bitterljuva sötma och dragningskraft. I romanen symboliserar fågeln allt människorna ej förmår säga och erkänna för varandra och sig själva. Allt som spänner i bröstet utan att hitta uttryck eller utväg i livet man för och försvurit sig till.

Även i *Järnbanesviten* – Lidmans *magnum opus* i sju romaner (1977-1999) om järnvägens och kapitalismens intåg i inre Norrland, och om norra Sveriges modernisering och kolonisering – är djur centrala. Hästen utgör sinnebilden för maskulin livsglädje och stolthet och kon står för kvinnlig visdom och vård. Men relationen är inte bara symbolisk; sviten fördjupar sig i konkreta relationer mellan djur och människor, hästar och män, kvinnor och kor, i ett intimt och skiftande samspel. Hingsten "Hästen" är den manlige protagonisten Didriks stolthet, självförverkligande och spegelbild. För Spadar-Abdon är stoet Stina mer av en arbets- och livskamrat: "Stina he var int en vanli marr. Hon var halverst som en männisch."

Anna-Stava, Didriks hustru och den kvinnliga protagonisten i *Järnbanesviten*, liknas av sin make vid en tran. Det är ju för att hylla tranan, både den verkliga på myren och hustrun, som Didrik kämpar för att låta järnvägen löpa rätt in till Lillvattnets by. Den fromma Anna-Stava, byns själasörjare, ser i sin tur Didrik som ett vilt och obändigt föl. (När Lidman sedan dramatiserade första romanen i *Järnbanesviten*, *Din tjänare hör* (1977) kom pjäsen att heta just *Hästen och tranan*, något som också vittnar om dessa djurs betydelse för berättelsen.) Båda fruktar och behöver "Wargmössan", tjänstekvinnan Hagar, som en kall vinternatt iklädd vargskinnsmössa sveper in som livgivande amma till "storsonen" Isak. Hagar, som med sin fräna tystnad och förföriska kroppsdofv avvisar Anna-Stavas andliga omsorger och gäckar Didriks åtrå, ställer livet hos husfolket på ända. När hon på eget bevåg en söndag (!) tapetserar uppe i kammaren får tapetens obekanta färgspel av vitt, lila

och grönt Anna-Stava att flämta i vantro: Sådana färger finns inte! De är som sedda ur en varg!

Att särskilda djur förknippas med särskilda personer är alltså vanligt hos Lidman. I debutromanen *Tjärdalen* (1953) kretsar berättelsen kring förstörelsen av en tjärdal. Brottslingen Jonas kallas av alla i byn för "Räven". I *Järnbanesviten* hittar vi Nicke, "Ljekatten" (hermelinen), som utgör en kontrast till de bofasta bönderna. Han lever fri som en fågel av vad skogen bjuder och kan skrämja ihjäl ekorrar (vars skinn han säljer) med sina blotta skrik. Didriks oförvägna syster Mathilda skrämmer bort en björn och kommer därefter att kallas Björn-Tilda. Hennes dåd förenar henne på ett tvetydigt vis med björnen och gör henne skrämmande för byborna. I enstakagårdarna, långt bortom byns mänskliga gemenskap, råder än mer oroande tvetydigheter mellan människorna och djuren, särskilt i hungersnöd:

Men maten var svåråtkomlig, rent dyrköpt. Förhållandet mellan husdjur och husfolk blev också alltför ömsesidigt – kalvarna hade barnögon och barnen slickade matskålen som kalvar; i vissa enstakagårdar talade de inte; de utväxlade läten.

Den omväxlande förvirrande, förfärande, och fantastiska närhet som människa-djur sammanlevandet innebär i Lidmans författarskap ges många uttryck. I *Tjärdalen* halshugger den fromme Petrus katten Millan för att hon ler som en människa när hon plågade rättan. När en ko blir förlöst och "skriker som en människ" hålls tvättfatet "högtidligt som en skål dopvatten" i väntan på kalven.

Djur i alla de former hittar vi med andra ord hos Lidman. Symboliska, konkreta, hjälpsamma, trilskande, tama och vilda i ett oupphörligt hopflätande med det livstrassel som utgör människornas liv i romanerna. Men varför då detta oerhörda intresse för djur hos Lidman? Vad gör djuren där i texten? Vad vill hon med dem? Varför är de så viktiga? Hur är de viktiga?

Ett förledande enkelt (och enligt mig felaktigt) svar när man om man låter sig inspireras av den posthumana teoribildning som vunnit insteg i litteraturvetenskapen på senare år. Det är då lätt att utifrån denna teoribildnings honnörord tänka sig att Lidman har ärendet att bryta med en förkastlig *antropocentrism* som ständigt sätter människan i oförtjänt (och teoretiskt naivt) centrum; att jämförandet med djuren i själva verket syftar till att visa hur *instabil* och *godtycklig* gränsen mellan människa och djur är (när kalvarna får barnögon och barnen slickar och låter som kalvar, och när ett sto tycks vara halverst som en människa); att Lidman genom litteraturen ägnar sig åt att försöka *frigöra oss* från det begränsande perspektiv, det närmast kunskapsteoretiska *fångelse*, som (det humanistiska) människobegreppet utgör. Alternativet hon då kunde tänkas presentera är att genom litteraturen försöka se bortom "det mänskliga", exempelvis genom att föreställa sig hur färger kan te sig ur ögonen på en varg.

Att man kan vara lockad till sådana läsningar är kanske inte så konstigt. För när Lidman exempelvis skriver om

sam-vettet, ett ord hon uppfunnit och som jag vill lägga extra fokus på i denna text, kan det låta så här:

Tiden förlängdes och en frestelse hörde av sig som kunde sätta tiden ur spel? Att uppge språket och ingå i fängelsets kropp? [...] Frukta som han upplevat vid några tillfällen i barndomen att det fanns ett sam-vett i naturen som höll ihop allt, att träd, vatten, myra björn ekorre kråka och sork alla visste om varandra? ständigt hälsade till varandra i ett oupphörligt godkännande utan grymhet och utan nåd.

Att det fanns ett sam-vett?

Att varje enskild varelse löd en lag som utgick från det hela? Att allt levande höll ihop – genom tusen strider och smekningar

att människan kunde bli delaktig i detta sam-vett om hon ville leva som ett djur eller ett träd [...]. Det kostade bara orden. Bara modersmålet.

Låter det inte här som att Lidman ser både språket och människskapet (eller språket just som människokaptes) fängelse? Förstärks inte den bilden av att Didrik faktiskt just då befinner sig i ett fängelse? Citatet är nämligen hämtat från den femte romanen i Järnbansviten, *Järnkronan* (1985), då Didrik i tragisk ironi får åka med sin älskade järnväg ner till Stockholm – ej i glans och ära, utan i hån och skam. Didrik transporteras till fängelset för förskingring och trolöshet mot huvudman. Bör vi då inte förstå detta "sam-vett" som Lidmans förslag till alternativ till människans språk och förståelse av världen? Hittar vi inte här en föreställd kunskapsform bortom det mänskliga, en kunskap som håller "ihop allt [i naturen], att träd, vatten" och genom vilken "myra björn ekorre kråka och sork alla visste om varandra"? Är inte Lidman en posthuman författare före sin tid?

Nej, inte riktigt. Det är inte så jag tror vi ska förstå sam-vettet, och inte heller djurens närvaro i författarskapet eller deras relation till människorna där. I citatet ovan är det heller inte Lidman, utan den fiktive Didrik, som tänker på och fruktar sam-vettet. Han gör det i en förvirrad sinnesstämning, isolerad i fängelset, och närmast sjuk av en skuld och en skam han ej förmår erkänna. Det är riktigt att *Didrik* i sin nöd fantiserar om ett sätt att undslippa sitt ansvar genom att undslippa språket och människskapet. Det är riktigt att han pressar den fantasin till branten av galenskap för att fly till en plats där skulden vore obegriplig. Det Lidman gör är att visa oss en man i greppet på en sådan fantasi; en fantasi om en gemenskap som lämnat sådana mänskliga "futtigheter" bakom sig som "skuld", "ansvar" och "samvete". Där ens älskade bys samlade besvikelser, anklagelser och nöd inte kan gissla ens själ till trasor längre.

Det finns dock något som är riktigt i idén att Lidman ifrågasätter ett slags "antropocentrism". Allt det *Didrik* tänker om sam-vettet är inte löskopplat från Lidmans egna idéer. Men för att förstå detta rätt måste vi lyssna hur hon menar det hon säger, och framförallt inte uppfatta det som några posthumana teser. Lidman är mer konkret – och om man så vill politisk – än så. Låt oss därför se till andra förekomster av "sam-vettet" hos Lidman. När hon använder ordet i egen röst och rätt. Följande citat är från artikeln "En tundras minister" (1986):

Som jag förstår sam-vettet används ordet för att bjuda in läsaren till ett tanke- och föreställningsarbete som syftar till att vidga vår moraliska blick, vidga det "vi" vi ser oss tillhöra till att omfatta hela den levande världen.

De äldre småbönderna må ha varit fördomsfulla på vissa sätt. Men de hade en aning om det vildas lagar och naturens oerhörda samvett. En respekt som hindrade dem från att bli så inskränkta och sterila i sin framfart som dagens ekonomiska makthavare och deras ministrar.

I denna artikel kritiserar Lidman det storskaliga jord- och skogsbrukets rovdrift. Hon kritiserar framförallt den kapitalistiska anda som tycks ha besatt Sveriges industriminister så till den grad att hans alltöverskuggande prioritering tycks vara att maximera skogsindustrins exportvinster. Lidman talar om kalhyggen, miljöförstöring och tundrabildning. Om "vårt land Fosterjorden – den gåtfulla, den älskade vrånge – hon som inte får kränkas eller skövlas av fiender – yttre eller inre." Sam-vettet blir här sinnebild för en livsåskådning som främjades av småböndernas livsföring nära skogen och djuren där ett annat värde än vinst också sågs i dessa. I inledningen till artikeln gör Lidman en kontrast mellan näringslivets och politikernas ansvar i detta hänseende:

Att de stora bolagen kallar arbetare för produktionsfaktor, och skog för råvara, och kor för lactoenheter, båsplatser eller grovfoderomvandlare beror naturligtvis på direktörernas avgränsade uppdrag. De ger sig inte ut för att ha fosterland eller livsåskådning. Deras ansvar inskränker sig till aktieägarnas vinstförväntningar, något annat har de inte åtagit sig.

Att Statsföretagen också talar om "vinsten som verksamhetens övergripande mål" är mer stötande eftersom deras uppdragsgivare är *Det Allmänna* – dvs levande och ofödda medborgare vars stora flertal inte har några särskilda vinstförväntningar.

Vad Lidman kommer in på här – och i andra texter – är att dessa nyord, detta "newspeak", inte alls är livsåskådningsmässigt neutralt. Bolagen må ej utge sig

för att sälja en livsåskådning men deras språkbruk förmedlar ett betraktelsesätt som döljer – ja rent ut *ljuger bort* – viktiga saker om exempelvis kon; gör så vi inte längre ser kon: "Med tiden upphörde allt Sverige att kalla kokreaturet för ko. För att slippa höra hennes andhämtning har vi tänkt ut andra betäckningar, sådana som bäsenshet, grovfoderomvandlare, lactoenhet."

Bolagens tekniska språkbruk osynliggör vad kor, skog, och arbetare, är – det filtrerar bort vad som öppnar dem för vårt samvete och ansvar. Att bolagen gör så är inte att undra på. Men om politikerna köper detta kapitalistiska språkbruk, "[v]em återstår då som talesman för land och folk i vår o-köpeliga bemärkelse?" Lidman är författare och lyhörd för kraften i ordval. Vilken attityd, anda och livsåskådning de kan bjuda in till. Som jag förstår det uppfanns "sam-vettet" i ljuset av den insikten om ordens makt; sam-vettet utgör en livsåskådningsmässig moteld till den "inskränkta och sterila" kapitalistiska blick på djur och natur (så långt stämmer antropocentrism-kritiken) – men också på människor – som klär av dem deras o-köpeliga värde!

Lidman definierar aldrig sam-vettet och det är viktigt. Hon är ingen teoretiker utan en författare som sätter sitt ord direkt i konkreta användningar. Hon tycks således lita på vårt språkliga gehör och vår vilighet att vara med-skapare och med-tänkare när vi vill tyda ordets innebörd. Vi förväntas höra att "sam-vett" bygger på ordet "samvete", något som signalerar moraliskt ansvar. "Sam-" betonar gemenskapen, ett "vi". "Vett" antyder ett tänkande och vetande av folklig, icke-specialiserad art, men också ett sätt att föra och bete sig (vett och etikett).

Som jag förstår sam-vettet används ordet för att bjuda in läsaren till ett tanke- och föreställningsarbete som syftar till att vidga vår moraliska blick, vidga det "vi" vi ser oss tillhöra till att omfatta *hela den levande världen*. Inte så att Lidman därmed tror sig kunna – eller ens skulle vilja – lämna sin mänsklighet bakom sig eller nå "bortom" den. Varken vår mänsklighet eller vårt språk är ett fängelse hos Lidman. Det är tvärt om genom språkets kreativa kraft, genom lanserandet av sam-vetts-ordet, hon hoppas kunna erbjuda ett synsätt som erkänner djuren som våra med-varelser. Det är med den blicken hon skildrar djuren i sina romaner: som varelser som på oändligt olika vis angår oss.

I ett underbart citat, hämtat från Lidmans försvarstal när hon stod inför rätta för att demonstrerat mot ett vägbygge, säger hon följande:

"Land skola med lag byggas och ej med våldsgärningar!"

Så heter det i *Upplandslagen* som stiftades år 1296. Nu-förtiden hör vi oftast bara första ledet i denna grundsats "Land ska med lag byggas..." och det tas för givet att *lagen* i sig är rättfärdig. Då *Ordningmakten* är *Lagens arm* förutsätts det också att det är för *hela landets bästa* som den enskilde medborgaren måste lyda ordningmakten.

Åtalad för lagbrott vill jag betyga mitt godkännande av Lagen som något nödvändigt i ett rättssamhälle och min grundläggande plikt att hörsamma ordningsmaktens tillsägelser.

Men det räcker inte med blind lydnad. Som medborgare är jag också skyldig att pröva lagen mot rätt och samvett. Ty vi vet alla att rader av små lagparagrafer tillsammans kan leda till djupaste orätt. Vi har sett miljömord och folkmord begås med hjälp av lydaktiga människor som aldrig granskat någon orders innehåll.

Världskapitalismens möjliggör och döljer miljömord och folkmord. Vår villighet att begränsa vårt samvetes horisont genom att låtsas att ena handen inte vet vad den andra gör bidrar. När vi kan uthärda, utan att drivas till vansinnets brant av skuld och skam, att det välstånd vi i väst försnillat oss till sker på bekostnad av utsugandet av världens fattiga; när vi inte erkänner att världen är vår by med legitima krav på oss; när vi gnäller över att inte kunna ta flyget när foster-jorden är sjuk i dödlig feber; det är då vi måste stanna upp och pröva status quo mot vårt sam-vett.

Ta Sverige under den globala corona-krisen. Förvånat ropar man: Hur kan det saknas sjukhusplatser när vi gjort så fina effektiviseringar i vården? Hur kunde det bli så att vi inte har sjukvårdsmaterial fast vi varit så duktiga och rationaliserade bort våra beredskapslager? Hur kan våra äldre bli så sjuka och dö fast vi har gjort så flexibla anställningsformer på äldreboenden att timanställda inte har råd att vara hemma sjuka? **Stefan Löfvén** gick i mars ut och vädjade till vårt gemensamma ansvar som svenskar att hålla oss isolerade för att minska smittspridning. Han vädjade till vårt "folkvett". Gott så, tror jag Lidman skulle säga. Men jag tror hon skulle tillägga följande: för att verkligen ta sig an dessa slags pandemier krävs en vidare horisont än den svenska och ett mer omfattande "vett" än folkvettet. För att moraliskt omfatta och begripa ett globalt fenomen som har med djurhållning, handel, resor, tillgång till sjukvård, välfärd och kapitalismen att göra behöver vi lyssna till vårt sam-vett!

Ingeborg Löfgren är postdoktoral forskare vid Litteraturvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet och arbetar med projektet "Sam-vettet och Det Hela. Sara Lidmans litterära filosofi."

